

ԲԱՆԵՍԻՐԱԿԱՆ

Կ Ի Լ Ի Կ Ի Ո Յ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱԳԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՍԻՍ ԳԱՂԱԳՆ ՈՒ ՄԻՋՆԱՐԵՐԻԸ

(Երևանի թիւ 1945 ՍՈՒՅՐԻԷՆ 58)

Թագաւորը յաջողեցաւ խաղաղութեան գաշինք մը կնքել Դաւիթի հետ. բայց Ապու Պէթրը չհաճեցաւ և աւելի զօրացած Հալէպի կառավարիչ և Մէրտինի թագաւոր Ընդգիթիմուրի բանակին աջակցութեամբ՝ երեք ամիսի չափ քաղաքը պաշարեց։ Լեւոն, սակարող զիմազրելու այսքան կարող ուժերու, նախընտրեց իր ձեռքով կրակի տալ իր պալատը, որմէ վերջ քաղաքացաւ Սոյ բերդը։ Բայց ան ստիպուեցաւ ապաստանիլ աւելի բարձր գլուխոց Բերդին մէջ՝ զոր յաջողած էր փրկել ըմբոստ դաւաճաններուն ձեռքէն զինք լատին ծէսով թագաւոր օժող եպիսկոպոսին բարեկամ։ Թոմինիկեան վանահօր մը միջնորդութեամբ. սակայն չկրցաւ երկար զիմազրել և բացի մի քանի հաւատարիմ հետեւորդներէ՝ բոլորը լքեցին զինք։ Երդման խոստումի վրայ, թէ իրենց կեանքը պիտի խնայուի, Լեւոն իր թագուհիին, օրը և գետեր Փիննայի ընկերակցութեամբ և Կոռիկոս բերդին երբեմնի կառավարիչ Շահանի հետ վար իջաւ ամրոցէն, յանձնեց բերդին բանալիները ու թագաւորական գանձին մնացորդները, 1375 թ Ապրիլ ամսուն։ Այն ժողովրդային ենթադրութիւնը՝ թէ Լեւոն ի վերջոյ պաշարուեցաւ կապան

բերդին մէջ, որ մայրաքաղաքէն 65 քմ. հեռու՝ հիւսիս-արեւելք կը գտնուէր, հաւանաբար սխալ է։ Շատ աւելի հաւանական է որ թագաւորը և իր հետեւորդները ստիպուեցան ինքզինքնին բանտարկել Սոյ բերդին մէջ՝ ուր գանձին մեծ մասը պահուած էր այն այրին որ բացատրեցինք թէ բերդին երրորդ կատարին վրայ կը գտնուէր։ Այս շրջանին հայ պատմիչ մը կը գրէ. —

«1375-ին Աստուած իր զայրոյթը զգալ տուաւ Սիս քաղաքին, բերդը պաշարուեցաւ Սիպտեմբեր ամիսէն մինչև Ապրիլ և Ուրբաթ օր մը յանձնուեցաւ։ Սոյին պատճառաւ ուսուիթ օչինչ մնացած էր, այլևս մարդ հացահատիկ մը չէր կրնար գտնել։ Պաշարուած ժողովուրդը... որ վերնապէս կրցաւ հասկնալ խաչին վրայ զիգուած անարգանքները... կատու և էջ կ'ուտէր։ Սրբապան գրքերը պատառ պատառ եկան և տաճարները քանդուեցան»։

Ուրիշ բարդ մը, ջաքարիւ եպիսկոպոս, որ ակնառանձինք զած էր այս աղէտներուն, վշտակիր և յուզիչ շեշտով մը կը գրէ. — «Սիս քաղաքը աւանուեցաւ և ես... հոն ներկայ էի։ Բայց ո՞վ կրնայ նկարագրել այն ողբերն ու սրտակեղծ քաղաղակները որոնք իմ ականջներու վկայեցին։ Ես տեսայ թէ ինչպէս փայլուն, արժեքաւոր քարեր, արեւներ, ասեղեր և լուսիններ (բոլոր արեւականաւթիւնն ու ժողովուրդը) գետին տապալեցան։ Այս կարգի յուզիչ յուշագրութիւններ պէտք է արձանագրել Սիս քաղաքի հարստութեանց դամբանաքարերուն վրայ՝ վերջին մայրաքաղաքը հայ թագաւորներուն և մանկամարդ քոյրը՝ Անիի Բագրատունեան բերդին։

Եգիպտոսի սուլթանին վերջնական նւապատկը պարզապէս քաղաքը գրաւելուն մէջ կը կայանար՝ զայն իր պետութեան կցելու և հայոց ձեռքէն առնելու համար, որով բոլորովին աւերակ չգարձուց։ Ան բաւականացաւ արտօնելով իր զինուորներուն որ կողոպտեն։ Յետոյ, Յագուպ Շահ անունով մէկը կառավարիչ կարգեց և առանց մը հայերի հանգրստ մնացին։

1389-ին, սակայն, Մէլիք Էօմէր անուն կառավարիչ մը անգթօրէն հալածեց քրիստոնէիները և առանց ուէ արձանագրուած պատճառի՝ սպանեց թէոգորոս կաթողիկոսը՝ տաանըվեց հայ պարոններու հետ միասին։

այս երկու մէթոտները, ճանաչողութեան այս երկու անհրաժեշտ միջոցները, մարդկային մտքին երկու թեւերն են, անհաւասար զօրութեամբ թէև, որոնց շնորհիւ կարելի կ'ըլլայ սաւառնիլ, մերթ զգուշուլ թեամբ ու մերթ խիզախօրէն, բնութեան մոտհոգիչ գաղտնիքներուն ընդմէջէն, ի վերջոյ, հասնելու համար Աստուածային ներկայութեան մը անխառն վայելքին։

Լ.

Ասիկա կրնայ պատճառը եղած ըլլալ այն մեծ արտագաղթին՝ որ մայրաքաղաքն և Կիլիկիոյ բնակիչները ըրին ծովերէն անդին: Մաղաքիս անուն մէկը այսպէս կը պատմէ 1402-ին. — «Այն ատեն, Սիս քաղաքին հայոց թագաւորութեան կրած ճըն՝ շուճներէն վերջ, արքունի իշխանները և ազնուականները, ինչպէս նաեւ ժողովուրդին մեծ մասը միացան և նաւ առնելով մեկնեցան Պրանկներուն երկիրը: Ուրիշ պատմիչ մը կը պատմէ թէ «Մեծ թուով Կիլիկեցիներ հաւաքուեցան Կարապետ կաթողիկոսին շուրջ, որովհետեւ Ռամազանի(*)» և անդադար կրկնուող պատերազմներու պատճառաւ շատ չարարուեցան և ականատես եղան իրենց երկրին աւերման և անհաւատներուն աճող ուժին: Կ'ըսուի թէ 30,000 ընտանիքներ ճեղքեցին ծովը: Պատմիչը ոմանք անուններով կը թուէ, այսպէս. «Երեքշաբթի Պարոն Կարապետ, Կոստանդին թագաւորին թոռը՝ ճամբայ ելաւ: Զորեքշաբթի՝ Պարոն Ասիլ Պէյ և իրենց քահանաները՝ Յովհաննէս, Վահան, Գրիգոր և Ստեփան: Սիս քաղաքին մէջ ազնուականներէն և քահանաներէն, պարոններէն և արքայական ընտանիքէն ո՛չ այր և ոչ կին մնաց, բոլորն ալ մեկնեցան իրենց ընտանիքներով և ազգականներով: Իշխաններուն և հարուստներուն մեկնումէն վերջ, աղքատներն ու կարօտեալները ուրոնք զուրկ էին կեանքի անհրաժեշտ պէտքերէն և չէին կրնար ձգել քաղաքը, թըշնամիին յանձնեցին Սիսը՝ Յուճիս 6-ին:

1415 թուականին, Վենետիկի դուքսին ուղղուած նամակով մը Սուլթանն Ապու Նասր կը խոստանար զինք ազատօրէն մշտնջեմ վաղաքը վաճառականութեան համար և այս ուղղութեամբ կառավարիչին ալ կը գրէր, ինչ որ ցոյց կուտայ ո՛չ միայն Սուլթանին ունեցած լիազօրութիւնը քաղաքին վրայ, այլ նաեւ Իտալացիներուն մուտքը հայոց երբեմնի մայրաքաղաքին մէջ, առեւտրական գետնի վրայ:

ԺԵ. դարու կիսուն, կաթողիկոսական Աթոռը էջմիածնի վանքը փոխադրուելէն վերջ (1441 թուականին) Կարապետ, Սոսյ կաթողիկոսը, Նորոգեց իր կաթողիկոսական պալատը, ինչպէս նաեւ շատ մը եկեղեցիներ: Պատմիչ մը մեծ գովեստով կը խօսի իր մասին, բաղդատելով զայն շայն. «Եկեղեցւոյ երեւելի հայրապետներուն հետ:

Քիչ վերջ, էմիր Էօմէր (որ կը թուի թէ ասկէ առաջ յիշուած Մէլիք Էօմէրի շառաւիղէն էր) կողոպտեց Սիսը Նորէն: Այս դէպքը այսպէս կը պատմուի. — «1461 թուականին Սոսյ թուրքերը գաղտնի կերպով մտան Կարապետ կաթողիկոսի բնակավայրը, անոր հետ խորհրդակցելու համար. անոնք հաւաքեցին Սոսյ մէջ բնակող բոլոր հայերն ու թուրքերը և միասնաբար դաշինք մը կնքեցին ու երկու կողմէն երդում ըրին որ ձեռքակալին Մէլիք Էօմէրը: Յաջորդ օրը անոնք բոլորը ժողուեցան (նախկին) թագաւորական պալատին վարի դրան առջև: Քաջերէն ոմանք, քրիստոնեաներ և թուրքեր միասին, պատերը մազրցելով փոքր դռնէն մտան պալատ: Էօմէր ծակ մը փորեց պատին մէջ և պալատէն ներս առաւ թիւրքմէնները: Այս վերջինները և Սոսյ բնակիչները կոխի մտան: Թիւրքմէններէն կարեւոր անձ մը սպանուեցաւ: Ապա անոնք փախուստի մատնեցին զանոնք, երկու քրիստոնեաներ սպանեցին և ուրիշներ ալ վիրաւորեցին նիզակներով: Փախչելու ատեն ոմանք բերդն մտան, և երկու խոշոր քարեր պատեցին վար նետեցին: Թիւրքմէնները այս տեսնելով ետ քաշուեցան, «քաղաք մտան և՛ կողոպտեցին չորս թրքական տուններ, ինչպէս նաեւ Պատուէն, Լեւոնի, Գրիգորի և ուրիշ շատերու տունները: Յետոյ Կարապետ կաթողիկոսի պալատը մտան և վանքը աւարի տուին (պալատին կից) կողոպտելով Սուրբ Միւռնոնը և բոլոր նուիրական առարկաները:

1467-ին Շահ Սուլա Ձիւլքիւտար(*)

(*) Այս անձը յայտնի է որ թիւրքմէն ցեղի մը պետն էր՝ որ 1378-ին գրաւեց բոլոր քահանայութիւնները և երկրին մեծ մասը՝ մինչև 1375, երբ Կիլիկիան հպատակ դարձաւ Օսմանցի թուրքերուն: Գրեալն է, որ երբ Ռամազան քաղաքը գրաւեց, Սոսյ վանքին հսկայ զանեղ փոխադրուեցան, մին՝ Ատանայի բերդին դուռ դարձաւ և միւսը՝ Կարմուռի բերդին:

(*) Ձիւլքիւտարները թիւրքմէն ցեղ մըն էին որոնք այս շրջանին հիմնեցին զօրաւոր իշխանապետութիւն մը որ կը տարածուէր գրեթէ մինչեւ Կապադովիոյ Կեսարիոյ սահմանները: 150 տարուայ ըսի յառաջանող շարունակ, պատերազմելով ուրիշ իսլամ ցեղերու և նոյնիսկ եգիպտացւոց դէմ: 1515-ին Սէլիմ Ա. վերջապէս յաղթեց անոնց:

նուիրեց Սիս քաղաքին մեծ մասը։ Սոյն այս շրջանին իրեն հպատակեցուցած էր նախապէս հայկական Կիլիկիան Թագաւորութիւնը կազմող հողամասին մեծագոյն մասը։ Բացի մայրաքաղաքէն ան գրաւեց Ատանա, Միսիս, Մարաշ և Ալպստան, ինչպէս նաև Անաւարդա, Վանկա և Բարձրբերդ, ուրիշ ամրոցներու հետ միասին։ Ժամանակակից պատմիչ մը այսպէս կը գրէ. — Շահ Սուլար կը փափաքէր բռնել Սոյս կաթողիկոսը և գրաւել բերդը։ Հեծելազօրքի խուճրով մը յարձակեցաւ Յունիս Զ-ին և կրակի փորձէն վերջ յառաջացաւ գրաւելու Ատանա և Թարսուս։ Ան վերադարձաւ երկրորդ անգամ գրաւելու Սիւսը և այրեց ու կռւողպտեց զայն։ Պարոն Ջազեց գրաւեց բերդը։ Քրիստոնեաները կռուիլ սկսան և թշնամիէն շատերը սպանեցին, բայց Դեկտեմբեր 3-ին, այլևս անկարող դիմադրելու, յանձնեցինք տեղը։ 1468-ին Շահ Սուլար նորէն Դամասկոս դարձաւ, հաղարթուրք ընտանիքներ տեղահան ըրաւ և ստիպեց որ Սիս հաստատուին։ Դամասկոսի Իշխանը իր կարգին եկաւ Շահ Սուլարի վրայ յարձակելու, այս վերջինը իր վրայ վաղեց։ Մայիս 14-ին Սոյս Թուրքերը Շահ եաններուն միացան և կռուի սկսան։ Անոնք բերդին Պարոնին ձիերն ու ջորիները գրաւեցին, և Պարոն ալ Քրիստոնեաները բանտարկեց զնոսանին մէջ։ Եւ մենք մնացեալ քաղաքացիներս լքեցինք մեր թուռներն ու տաքուածքը։ Թիւրքմէնները կողոպտեցին քաղաքը և շատ աւար տարին ինչպէս նաև եկեղեցիներուն նուիրական անօթները։ Անկարելի է նկարագրել այն բոլոր աւերները զորս գործեցին։ Մենք մնացածներս կողպտաւ ամրոցը եկանք (այս բերդին դիրքը նախապէս ցոյց տրուեցաւ)։

Հակառակ ազնուական և հարուստ դասակարգին մեծ արտագաղթին, որոնք ըսինք տեղի ունեցան ԺԴ. դարուն վերջերը, ռուղապէս յայտնի է որ Սիսի մէջ մեծ թւով հայեր կը գտնուէին, և ասկից զատ առնոք ներկայացուցիչներ ունէին ազնուական դասին մէջ և որոնք որոշ չափով հպատուութիւն և յարգանք կը վայելէին, նոյնիսկ կրնային զէնք վերցնել և կռուիլ։ Բայց Շահ Սուլարի հպարտած այս վերջին աւերը աւելի հաւելի հանգամանք մը ունէր քան այն որ հայկական Կիլիկիան թա-

գաւորութեան անկումը բերաւ։ Եզրպտացիք վերագրաւեցին Սիւսը, բայց քիչ վերջ, 1487 թուականին, Օսմանցիք, Ռալի փաշայի ղեկավարութեամբ չափազանց զօրացած, վերագրաւեցին քաղաքը։ Երկրորդ վերջապէս խաղաղ վիճակ մը կրցաւ վայելել եզրպտական Սուլթանութեան, Զիւլքիտարներու իշխանութեան, Քարամանի իշխաններու և Ռամատան ցեղի ջնջումով։ Բայց վայրենի և անօրէն ցեղերու յարձակումները աւելի փնասներ հասցուցին քաղաքին։ Այսպէս, ըստ 1527 ի ժամանակակից գրութեանց աթուարէտտին Ճէլալ Սիս եկաւ։ Բնակիչները ամրոցին մէջ ապաստանեցան, շատ աւերներ տեղի ունեցան, բայց վերջապէս Ամենակարգող զաւտեց Սիս քաղաքը չար Ռուսլէտտինի ձեռքէն։

1598-ին Միսիս վաթողիկոս այսպէս կը պատմէ. — «Էկվէնտ Սաթրճի մեծ բանակի մը գլուխ անցած Այնթապէն դէպի Սիս արշաւեց Սաֆրասան և Մեհտի Օղլույով առաջնորդուած ըմբոստներուն ղեմ։ Մեհտի Օղլու կը խորհէր բռնի տէր դառնալ քաղաքին։ Բայց երբ Սաթրճին մօտեցաւ, ան փախաւ Սսէն և բնակիչները թողած իրենց տաքուածքն ու կան կարասիները, իրենց ընտանիքներն առին և փոքրիկներուն ձեռքէն բռնած հապճեպով փախան։ Ժողովուրդին և եկեղեցիներուն բոլոր ինչքերը կողոպտուեցան։

Մի քանի տարի վերջ (1605) «Դաւիթ յարձակեցաւ քաղաքին վրայ 150 հետեալ կազօրքով։ Բնակիչները՝ այլալուս և սարսափահար՝ բերդը ապաստանեցան։ Ամէն անգամ որ թշնամին փորձեց յարձակիլ բերդին վրայ՝ չփոթած ու ամօթահար եղ զարձաւ և իր բոլոր խորամանկութիւնները ի գերեւ ելան... Երեսուն օր քաղաքը պաշարեցին բայց չկրցան առնել զայն, վերջապէս թշուառականները նահանջեցին և ամպի մը պէս ցրուեցան... Բայց Սոյս բնակիչները առհասարակ Ատանա ապաստանեցան վախճալով որ այս վայրագ առհասարակ կրնա վերադառնալ... ։ Այնպէս կ'երեւի թէ, Կիլիկիոյ հայ թագաւորութեան անկումէն վերջ, Սիս քաղաքին ներքին վարչութիւնը, նոյնիսկ Եզրպտացւոց և Թուրքերուն օրով, Հայոց ձեռքը մնաց երկարատեւ և Զէյթունի ամրոցին նման չորս պետերով կը կառավարուէր,

նախապէս թաղաւորին օգնող չորս պատուիրակներու թուին համագտաւարսան: 1585-ին Սոյ եպիսկոպոսներու Հռոմ զըրկած նամակին մէջ Սոյ պետերէն այս չորսին ստորագրութիւնը կը գտնենք. —

Իշխան Մեսերշահ, Սոյ պատուիրակ, Իշխան Հանուզ, Սոյ պատուիրակ, Մահտեսի Պուտաղ՝ Ղարիպի որդին, Սոյ Իշխան, և Իշխան Լիպարիտ, Սոյ պատուիրակ:

Այս վերջին Իշխան Լիպարիտի անունը կը յիշեցնէ իր նախորդինը — հայկական ուժերու հրամանատար, որ մեռաւ Շահատ Օլլուի առաջնորդած թիւրքմէններու հայկական ուժերուն վրայ կատարած մէկ յարձակման միջոցին, 1366 ի և 1399 ի ատենները: Այս անունին անձնաւորութիւնը, որուն անունը հայկականէ աւելի վրացական ծագում ցոյց կուտայ, անմահացած է աւելի բանաստեղծին՝ քան պատմիչին կողմէ: Անոր դիւցազնական մահը հաւանաբար տեղի ունեցաւ երբ 60,000 թիւրքմէններու ուժին առկէ գտաւ ինքզինք և ակամայ կամ տարն անձնով, քաղց տանող կամուրջը լքուեցաւ, որուն պաշտպանութիւնը կրնար ազատել պաշտպանող ուժերը:

Սոյ շրջանը, որ անշուշտ իր անունը կ'առնէ այդ քաղաքէն, կը շրջապատեն հիւսիսէն Հաննոյ նահանգը, հիւսիս-արեւելքէն կապան և Զէյթուն նահանգները, արեւմուլքէն՝ Կարս, հարաւէն Անատոլիա, իսկ արեւմուտքը կը գտնուի անծանօթ նահանգ մը՝ որ Մարոս գետէն կը գատուի Սոյ լեռներով, որոնց տարածութիւնը անծանօթ է մեզի, ինչպէս նաև անոնց Տաւրոս եւ Անդի-Տաւրոս լեռնաշղթաներուն միացած տեղը: Բայց ինչ ալ ըլլայ անոնց գիրքը, իրենք են որ երկրին հիւսիսային մասին կուտան ելեւէջները, թէն ոչ շատ բարձր: Հարաւային մասը աւելի ցած է և կը կազմէ Կիլիկիան տափաստանը՝ որ հայ թագաւորներու ատեն Սոյ տափաստան կը կոչուէր: Այս տափաստանը, ինչպէս յիշուեցաւ, յաճախ աւերներու ենթարկուեցաւ և հոս անմեղին արիւնք յաճախ խառնուեցաւ յանցաւորինին հետ: Թէն իր ամբողջ տարածութեամբ բաւական բերրի է, բայց քաղաքին շրջակայքը լաւ մշակուած չէն այսօր: Անտառալից չէ, միայն մի

քանի կաղնիներ ցրուած են հոս հոն, և մեծ մասամբ բոլորովին անմշակ է: Սոյ շրջանի հիւսիսը, Տաւրոս լեռնաշղթային մէջ ինկող բաժինը, բնականաբար լեռնոտ է և ծառերով պատած և այն ճամբան ուրկէն անցայ, հին մայրաքաղաքէն մինչև Հաննոյ բերդը կ'ընծայէ ամէնէն ազդու տեսարաններէն մաս մը, զոր կարելի է երեւակայել: Շատ մը կատարներ ծածկուած են կաղնիներով, հացիներով, մայրիներով և կաղաթախներով, մինչ ուրիշներ կաւ կը պարուակեն: Սոյ շրջանին մէջ քարիւղի, երկաթի ու արծաթի հետքեր զան: Սոյ շրջանը ծառերու և մշակութիւն պահպան պատճառաւ արեւուն ճառագայթները կը զարնեն ժայռերու որով ամառուան տաքը -զընթէ անտանելի կ'ըլլայ: Կիլիկիոյ հայ թագաւորութեան գոյութեան շրջանին ասոր հակառակ էր, որովհետեւ Լեւոն Իրեն բնակութեան տեղ և պալատ չէր կըրնար ընտրած ըլլալ այնպիսի վայր մը՝ որ զուրկ ըլլար հանգստի և պերճանքի ազդակներէն: Իրողութիւնը այս է, որ այն աւերները որոնց այս երկրը ենթարկուեցաւ շարունակական զատերազմներու ընթացքին, զրկեցին զայն իր բնական հարստութիւններէն իսկ: Այժմ մի քանի ցանցաւ կիտրոններ միայն վկաները կը մնան այն պերճաշուք մշակութեան և առատաբայ պարտէշներու՝ որոնցմով զարդարուած էր Հայոց Երբեմնի թագաւորական քաղաքը, մինչ իր ազնիւ շէնքերէն գոյգն և անշնան հետքեր միայն կը մնան, և նոյնիսկ ասոնք մոռացութեան մոխիրին մէջ կը կորսուին արագօրէն, որովհետեւ ո՛չ մէկ ձեռք կ'երկարի կասեցնելու այս քայքայման վիճակը: Աւելին կայ: Այն հին քարերը որոնք տակաւին իրարու վրայ կանգուն կը մնան, անփութօրէն կը կոփեն նորէն գործածելու պատիկ և քնթի շէնքեր շինելու: Խեղճուկ և օտար բնակութիւններու համար Դոզանի՝ ինչպէս որ կը կոչեն այժմ Սիւր:

Շարաթը անգամ մը բնակիչները իրենց սովորական մահաքուն թմրութենէն և ապշութենէն կ'արթննան երբ, առեւտուրի օրը, պազարը կը խնուին լեռներէն և գաշտերէն եկած թիւրքմէն և շրջիկ ցեղերու երփնագոյն ամբոխները: Հեռուէն գիտելով սակայն կընայ մէկը լման ըմբռնել

նկարագրեղ և վիպային գիրքը միջնադարեան ամբողջին, այն բերդը՝ որ որսի թռուչունի մը բոյնին նման տեղաւորուած է բերդաքարին ճեղքերուն մէջ, ուր մարմ մտնող արեւուն ճառագայթները աստիճանաբար կ'երկարեն լուքերը և վարդագեղ գոյներ կը մեղմանան ցլացումով ու կը ստանան գորշ ծիրանի գոյն մը, — ամպանման վերարկու մը՝ այգամուտին:

Ես անձնապէս միայն մէկ յիշատակ ունիմ Կիրիկիայ այն թագաւորութեան մայրաքաղաքէն, — մագաղաթեայ Աւետարան մը, 1330-ին Սոսյ մէջ գրուած Սարգիս վանահայրին կողմէ Լևոն Ե. ի համար, թեւեւ այդ չըլնանին ամէնէն նշանաւոր գրչագրութիւնը: Այս թերթը կը պատմէ Ղազարոսի մեռելներէն յարութիւն առնելը, ըստ Ս. Յովհաննու Աւետարանին: Գեղազարդ լուսանցքին մէջ գծուած են այս գեպքը բացատրող մանրանկարներ:

Այս նկարագրութեան մէջ զիտումաւոր կերպով խուսափեցայ մանրամասն ներկարգութիւններ տալու ԺԼ. դարուն արձանագրուած յուշագրութիւններէն: Բացի ձայն իրողութենէն՝ որ անոնցմէ ոչ մէկ հետք կ'երեւի այսօր (մեծ մասամբ Թուրքերուն գործադրած անառակ և չարամիտ քանդումներուն պատճառաւ), անոնք պատմական կարեւոր արժէք չեն ներկայացներ: Անոնցմէ են Սոսյ կաթողիկոսներուն, Ղուկասի և յաջորդներուն, Յովհաննէ Ե. ի, Միքայէլ Ա. ի և Թորոս Գ. ի չիրիմներուն վրայ գտնուող գրութիւնները, ինչպէս նաեւ Կիրակոս Կաթողիկոսի Ս. Սոֆիա եկեղեցիի նորոգմանը պատմող գրութիւնները, որոնք մասին մանրամասնօրէն խօսեցանք: Գալով քաղաքին և անոր վանքերուն ու եկեղեցիներուն դիւանաթուղթերուն, անոնց բոլոր հետքերը բացարձակապէս աներեւութացած են:

Պատմական իրական արժէք ներկայացնող Ռուրիկեան Իշխանութեան հետ կապ ունեցող արքայական անձնաւորութիւններու և անոնց ժամանակակից Կաթողիկոսներու դամբանական կարեւոր արձանագրութիւնները, ինչպէս շէտեցինք, պէտք է փնտռել Դրագարկի մէջ: Իմ անկեղծ նպատակ է գտնել ջանալ այս պատմական բայց արտուած թաքստող, Հայաստանի թագաւորական ընտանիքին ա-

մէնէն նշանաւոր և նոյն ատեն խորհրդաւոր հանգստարաններէն մին: Ի յարգանս հոն թաղուած օրհնեալ ոսկորներուն, պիտի ուզէի վերջացնել Հայր Ալիշանի արտայայտած յուզիչ գգացումներով, այսպէս. — «Մեծ բարեբախտութիւն եթէ անոնց նուիրական անիւնները չեն պղծուած անգագաներուն և ամբարիշտներուն ձեռքով: Թող անոնք հանգչին այսպէս պահպանուած և Տաւրոսի թանձր մաքառներուն և ընդարձակ անտառներուն պաշտպանութեան ներքեւ, խաղաղութեան խորհրդանշանին — Ս. Ռաշին — պահպանուածով, Սիսուանի սքանչելի եկեղեցիներուն և հոյակապ պալատներուն փառաւոր յիշատակներուն հետ: Յուսանք թէ աւելի երջանիկ չըլնան մը պիտի վերածնի, և թէ օրհնեալ ցօղը անգամ մըն ալ պիտի իջնէ այս թօշնած ծաղիկներուն վրայ և թէ՛ այս չիրիմներու խարոյկէն պիտի փայլի կեանքի ճառագայթ մը անոնց համար որոնք կը սիրեն իրենց նախնիքն ու անցեալ փառքը, ատենօք այնքան փայլունն»:

Թարգմանեց

ՍՐՏԱԻԱԶԴ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

(ՎԵՐՋ)

ԾԱՆՈԹ.— Յարգելի հեղինակն ու ճանապարհորդը իր ներկայ և այլ խիստ չանկան գրութեանց հետ ինծի զրկած է, ուրիշ բազմաթիւ հետաքրքրական լուսանկարներու հետ, Սիսի կաթողիկոսանիստ Ս. Սոֆիա եկեղեցւոյ աւերակները ներկայացնող լուսանկարը, 1936-ին իր տեսած այնքան տխուր երևոյթին մէջ, ուր կը տեսնուի նոյնպէս մայր եկեղեցւոյ հիւսիսային որմին յանգած Ս. Գրիգոր մատուռը, բոլորովին անաղարտ վիճակով:

